

<https://rpil.ui.ac.ir/?lang=fa>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 1, No. 69, 2026

Received: 29/06/2025

Accepted: 30/09/2025

Correction and Explanation of Words and Phrases from *Jawāhernāme-ye Solṭānī* by Dashtaki Shirazi

Maryam Kasā'i *

PhD Graduate in Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Ilam University, Ilam, Iran
maryamkasa'i64@yahoo.com

Abstract

Attention to stones and jewels has a long history in Iranian culture and civilization, and several works have been written on this subject. One of the valuable texts for the knowledge of minerals is *Jawāhernāme-ye Solṭānī*, composed by Ṣadr al-Dīn Muḥammad ibn Maṣṣūr Dashtakī Shirazī (d. 903). It was written in Shiraz in 886 and dedicated to Abū al-Faṭḥ Khalīl Bahādur-solṭān, son of Uzun Ḥasan Qara Qoyunlu. The topic of this work is the identification of precious stones with mention of their properties, methods of extraction, prices, and uses. *Jawāhernāme-ye Solṭānī* was published in 1335 through the efforts of Professor Manouchehr Sotoudeh under the title *Goharnameh*. The editor emended the text on the basis of two later manuscripts, dated 1029 and 1292, and published it without commentary or notes. Because the editor did not have access to earlier manuscripts that are now available to us, that edition contains numerous emendations and corruptions. In the present study, based on two early manuscripts in the Ayasofya Library (dated 897) and the Nur-Osmāniye Library (dated 988), the author corrects words and phrases from the *Jawāhernāme* text and, to substantiate the correctness of the readings, refers to other mineralogical texts and sources. The result of the research is the identification of correct forms and explanations of words and phrases from *Jawāhernāme-ye Solṭānī* and it demonstrates the necessity of producing a new critical edition of this text.

Keywords: Dashtaki Shirazi; *Jawāhernāme-ye Solṭānī*; Early Manuscripts; Scribal Errors and Corruptions; Need for Emendation.

Introduction

The color and form of certain stones were attractive to ancient people, who ascribed to them a variety of magical and therapeutic properties. In Iranian culture, there are abundant traces of the use of precious stones in the pre-Islamic period. From roughly the third and fourth centuries AH onward, numerous works on the recognition of stones were written; among them are *Al-Jamāhir fī al-Jawāhir* by Abū Rayḥān al-Bīrūnī, *Jawāhernāme-ye Neẓāmī* by Jawharī of Nishapur, and *'Arā'is al-Jawāhir* and *Nafā'is al-Aṭāyib* by Abu al-Qāsim Kāshānī. One of the important mineralogical works is *Jawāhernāme-ye Solṭānī*, composed by Ṣadr al-Dīn Muḥammad ibn Maṣṣūr Dashtakī, a well-known physician of Shiraz in the ninth century AH. In 1335, it was emended by Manouchehr Sotoudeh on the basis of two later manuscripts and published under the title *Goharnameh* in the *Farhang-e Irān-zamīn* press. The editor's lack of access to earlier manuscripts caused many corruptions and erroneous emendations in the text. The present study reveals a portion of the textual problems of *Jawāhernāme-ye Solṭānī*.

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rpil.2025.145776.2467

Materials and Methods

This research relies on two early manuscripts of *Jawāhernāme-ye Solṭānī* that, until now, have not been used: first, the manuscript in the Ayasofya Library, no. 3611, dated 897, in naskh script, copied by Aḥmad ibn ‘Alī, comprising 81 folios — the oldest and most reliable known copy of *Jawāhernāme-ye Solṭānī*, written six years before the author’s death. Second, the manuscript in the Nur-Osmaniye Library, no. 3763, dated 988, comprising 55 folios, which is the next oldest known copy after the above. In emending and explaining words and compounds, the author relied primarily on these two manuscripts. In addition, to demonstrate the correctness of the readings, several other early mineralogical sources were consulted.

Research Findings

Persian mineralogical works merit attention from several perspectives. First, they constitute part of the history of science and reflect the outlook of earlier scholars in mineralogy. Second, they are important for popular culture: consideration of these works shows how minerals were reflected in people’s culture and customs. Third, mineral remedies, alongside plant- and animal-based remedies, formed an important part of traditional medicine and are therefore significant for the history of medicine. Correcting the emendations and corruptions found in *Jawāhernāme-ye Solṭānī*, for which no fully reliable edition has so far been available, is necessary; such corrections not only clarify aspects of the text but also contribute to a better understanding of the related cultural and scientific contexts.

Discussion of Results and Conclusions

Precious stones and jewels have long attracted attention in Iran, and besides ornamentation and luxury, beliefs about special functions and magical properties explain human interest in these stones. Several Persian works on mineralogy survive; although they share some subjects, each has particular features and merits. One of the valuable works on minerals is *Jawāhernāme-ye Solṭānī*, written by Abū-l-Ma‘ālī Ṣadr al-Dīn Muḥammad ibn Manṣūr Dashtakī, a notable physician of the ninth century AH (d. 903). The author organized his book with a prefatory section and two main parts. In the first part he discusses: pearl (marvārīd), ruby (yāqūt), emerald (zomurrud), peridot (zabarjad), diamond (almās), ‘ayn al-har (‘ayn-al-her), la‘l, turquoise (firūzeh), pazahr and animal stones, agate (‘aqīq), stones similar to yāqūt, jasper (jaz‘), magnet, emery (sanbadeh), dahneh, lapis lazuli (lajvard), coral (marjān) and basad, jade (yeshm), crystal (belūr), jamast and some miscellaneous stones. The second part is devoted to metals and treats gold, silver, copper, tin (qalī‘?), asrab, iron, khārsīnī, and others. This text was emended and printed nearly eighty years ago by Manouchehr Sotoudeh on the basis of two later manuscripts under the title *Goharnameh*. Because the editor lacked access to the older manuscripts now available, many errors and corruptions entered the printed text. Furthermore, the editor did not consult related works and published the text without any explanatory notes or commentary. What is presented in the present study as corrections and explanations of some of the mistakes and deficiencies of *Jawāhernāme-ye Solṭānī* indicates the extent of the text’s defects and the multiplicity of its errors, and thereby clarifies the urgent need for a new critical edition.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

متن‌شناسی ادب فارسی

سال هجدهم، شماره اول (پیاپی ۶۹)، ۱۴۰۵، ص ۱۴۸-۱۲۵

تاریخ وصول: ۱۴۰۴/۴/۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۷/۸

مقاله پژوهشی

تصحیح و توضیح لغات و ترکیباتی از جواهرنامه سلطانی تألیف دشتکی شیرازی

مریم کسائی* ، دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران

maryamkasaay64@yahoo.com

چکیده

در فرهنگ و تمدن ایرانی توجه به سنگ‌ها و جواهرات از گذشته دور رواج داشته و آثاری در این زمینه تألیف شده است. یکی از متون ارزشمند در شناخت کانی‌ها، *جواهرنامه سلطانی* تألیف صدرالدین محمد بن منصور دشتکی شیرازی (م: ۹۰۳) است که در سال ۸۸۶ق. در شیراز نوشته شده و به ابوالفتح خلیل بهادرسلطان فرزند اوزون حسن قراقویونلو تقدیم شده است. موضوع این متن شناخت احجار قیمتی و ذکر خواص، شیوه استخراج، قیمت و کاربرد آنهاست. *جواهرنامه سلطانی* در سال ۱۳۳۵، به کوشش استاد منوچهر ستوده با عنوان *گوهرنامه* به چاپ رسیده است. مصحح، متن مذکور را بر اساس دو نسخه متأخر، مورخ سال‌های ۱۰۲۹ و ۱۲۹۲ق. تصحیح کرده و بدون توضیح و تعلیق منتشر کرده است. این چاپ به سبب عدم دسترسی مصحح به دست‌نویس‌های کهن‌تری که امروز در اختیار ماست، دچار تصحیفات و تحریفات فراوان شده است. نگارنده در این پژوهش بر اساس دو دست‌نویس کهن کتابخانه‌های ایاصوفیا (مورخ ۸۹۷ق.) و نورعثمانیه (مورخ ۹۸۸ق.)، لغات و ترکیباتی را از متن *جواهرنامه*، تصحیح و برای اثبات درستی ضبط‌ها به متون و منابع دیگری نیز رجوع کرده است. نتیجه تحقیق، شناخت صورت صحیح و توضیح لغات و عباراتی از *جواهرنامه سلطانی* و بیانگر ضرورت تصحیح مجدد این متن است.

واژه‌های کلیدی

دشتکی شیرازی، *جواهرنامه سلطانی*، نسخه‌های کهن، تصحیف و تحریف، ضرورت تصحیح.

*مسئول مکاتبات

۱. مقدمه

آشنایی با سنگ‌ها و کانی‌های خاص در ایران به گذشته‌های دور برمی‌گردد که رنگ و شکل برخی از سنگ‌ها توجه انسان را به خود جلب کرده و او برای چنین سنگ‌هایی خواص جادویی و کارکردهای خاصی تصور کرده است. آگاهی بشر درباره کانی‌ها رفته‌رفته آنقدر زیاد شده و نقش این سنگ‌ها در دربار حاکمان و در میان مردم به حدی گسترش پیدا کرده که برخی نویسندگان به فکر تدوین تجربه‌ها و اطلاعات خود درخصوص سنگ‌ها افتاده‌اند. سنگ‌ها به‌عنوان زینت، تجمل و شکوه، مالیات و هدیه جایگاه خاصی در تاریخ ایران داشته‌اند (اقبال آشتیانی، ۱۳۴۰، ص. ۵ - ۸). در ایران باستان جز برخی اشارات پراکنده به وجود کانی‌ها در متون دینی، ظاهراً اثر مستقلی در موضوع معدنیات نوشته نشده است. برخلاف ایران، در یونان و روم باستان، آثاری در زمینه کانی‌شناسی نوشته شده است؛ چنانکه در این زمینه آثاری را به ارسطو، تئوفراست و پلین نسبت داده‌اند که برخی در نهضت ترجمه به زبان عربی درآمده است (زاوش، ۱۳۷۵، ص. ۱۹ - ۲۲). ترجمه این آثار در توسعه دانش معدنیات در میان مسلمانان و تألیف آثار متعدد در این زمینه مؤثر بوده و آثار بسیاری در این زمینه به زبان عربی و فارسی پدید آمده است. ایرج افشار در مقدمه *جواهرنامه نظامی* جدول مفیدی از آثار کانی‌شناختی تنظیم کرده که برخی به زبان عربی و بعضی به زبان فارسی است. این آثار که برخی از آنها تصحیح شده و برخی به‌صورت دست‌نویس در کتابخانه‌های مختلف باقی مانده‌اند، از حدود سده دوم آغاز می‌شود و تا قرن سیزدهم هجری ادامه دارد. از مهم‌ترین این آثار می‌توان به این موارد اشاره کرد: *خواص الاحجار و نقوشها* منسوب به هرمس الهرامسه، *علل المعادن* از جابر بن حیان، *الجواهر و صفاتها* از یحیی بن ماسویه، *انواع الجواهر یا کتاب الاحجار* از یعقوب اسحق کندی، *کتاب الاحجار ارسطاطالیس* از لوقا بن سرابیون، *کتاب الاحجار* از صاحب بن عباد، *رسالة فی الاحجار* از ابن جزآر قیروانی، *الجماهر فی الجواهر* از ابوریحان بیرونی و ... (نک: جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، مقدمه مصحح، ص. ۳۷ - ۳۹؛ محمد بن مبارکشاه قزوینی، ۱۳۹۴، ص. بیست و سه - بیست و هفت). یکی از رسائل *اخوان‌الصفاء* به موضوع معدنیات اختصاص دارد (رسائل *اخوان‌الصفاء*، ۱۴۰۳، ج. ۵۰۲/۲ - ۵۴۶).

توجه به معدنیات در بعد از اسلام در ایران بسیار بیشتر می‌شود. کهن‌ترین متن باقی‌مانده به زبان فارسی *جواهرنامه نظامی* است که محمدبن ابی‌البرکات جوهری نیشابوری در اواخر سده ششم هجری (سال ۵۹۲ق) تألیف کرده است. مؤلف و پدرش حرفه جوهری داشته‌اند و او علاوه بر آگاهی از آثار پیشین چون *الجماهر فی الجواهر* ابوریحان بیرونی، خود نیز در کار شناخت معدنیات و فلزات تجارب فراوانی داشته است. این متن کهن که در چهار مقاله تدوین شده است، از نظر در بر داشتن لغات و ترکیبات فراوان و مطالب مفصل درباره کانی‌ها اهمیت فراوانی دارد (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، مقدمه مصحح، ص. ۱۵ - ۳۵). متن مهم بعدی، *تنسوخ‌نامه ایلیخانی* از خواجه نصیرالدین طوسی است که در سال ۶۶۳ق. در چهار مقاله تنظیم شده است که مقاله آخر به عطرها اختصاص دارد. این متن متأثر از آثاری چون *الجماهر فی الجواهر* و *جواهرنامه* است. پس از آن باید از کتاب *عرایس الجواهر و نغایس الأطایب* نوشته ابوالقاسم کاشانی نام برد که همانگونه که از نامش پیداست، در دو موضوع کانی‌ها و مواد معطر نوشته شده و بخش کانی‌شناسی آن مفصل‌تر است. متن بعدی *جواهرنامه سلطانی* متعلق به قرن نهم هجری است که درباره آن سخن خواهیم گفت. علاوه بر متون مذکور، فصل‌ها و بخش‌هایی از عجایب‌نامه‌ها و دانشنامه‌های کهنی چون *نزهت‌نامه علائی* از شهرمدان بن ابی‌الخیر رازی، *عجایب‌المخلوقات* و

غرایب‌الموجودات قزوینی، و عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات طوسی، فرخ‌نامه جمالی، نوادر التبادر لتحفة البهادر دنیسری و نظایر آن نیز اطلاعات مهمی درخصوص سنگ‌ها آمده است. همچنین در متون طبی چون الأبنیه عن حقائق الأدوية، الصيدنه، قانون، اغراض الطیبه، اختیارات بدیعی، تحفه حکیم مؤمن و مخزن الأدوية اطلاعات فراوانی درباره خواص درمانی سنگ‌ها ذکر شده است.

منابع و کتاب‌های کانی‌شناختی به زبان فارسی از چند نظر اهمیت دارند؛ نخست اینکه بخشی از تاریخ علم محسوب می‌شوند و نگاه قدما را در حوزه دانش کانی‌شناسی منعکس می‌کنند. دوم از نظر فرهنگ عامه قابل توجه‌اند و تأمل در این آثار زوایایی از نگاه قدما به موضوع کانی‌ها و بازتاب معدنیات را در فرهنگ مردم و آداب و رسوم رایج در میان آنها نشان می‌دهد. سوم نقش کانی‌ها در اقتصاد جوامع و ارزش و اهمیت سنگ‌ها در زندگی مردم را نشان می‌دهند. دیگر اینکه بخشی از طب قدیم به درمان بیماری‌ها اختصاص دارد و درمان‌های معدنی در کنار درمان‌های گیاهی و حیوانی بخش اعظم ادویه مفرد قدیم را تشکیل می‌دهد. این منابع از جهت در برداشتن لغات، ترکیبات، تعبیرات و اصطلاحات خاص علم کانی‌شناسی و سابقه آن بسیار مهم و شایسته بررسی و پژوهش است.

۲. بیان مسئله

یکی از آثار مهم کانی‌شناختی در سده نهم هجری رساله‌ای با عنوان جواهرنامه سلطانی است که ابوالمعالی صدرالدین محمد بن منصور دشتکی، از حکمای معروف شیراز، در سال ۸۸۶ق. در قرن نهم هجری نوشته است. مؤلف در سال ۸۲۸ق. در محله دشتک شیراز متولد شده و در سال ۹۰۳ق. در هفتاد و پنج سالگی به دست طایفه‌ای از ترکمانان بایندریه مقتول شده است. دشتکی از راه کشاورزی و احیای زمین‌های بایر روزگار می‌گذراند و در حوزه علم و فلسفه از سرآمدان زمان خود بود و در تألیف و تصنیف مهارت خاصی داشت و آثار بسیاری از وی به جا مانده است (بهارزاده، ۱۳۷۸، ص. ۱۴۰ - ۱۵۸؛ نیز نک: شکبیا، ۱۳۹۳، ذیل دشتکی سید صدرالدین). جواهرنامه دشتکی به ابوالفتح خلیل بهادرسلطان فرزند اوزون حسن قراقویونلو تقدیم شده که در سال ۸۸۳ق. پس از مرگ پدر به حکومت رسید (احمدی دستگردی، ۱۳۹۳، ص. ۶۱۰ - ۶۱۱). نویسنده در مقدمه با زبانی اغراق‌آمیز ممدوح را ستوده است.

موضوع جواهرنامه صدرالدین دشتکی شناخت احجار قیمتی و ذکر خواص، معادن، شیوه استخراج، قیمت، کاربرد و مباحثی نظیر آن است. اگرچه نویسنده از آثار قبلی تأثیر پذیرفته است، اثر وی تازگی‌هایی هم دارد و به‌خصوص از نظر قیمت احجار در روزگار مؤلف حاوی اطلاعات ارزشمندی است. نویسنده، کتاب را در یک مقدمه و دو مقاله تنظیم کرده و در مقاله نخست درباره مروارید، یاقوت، زمرد، زبرجد، الماس، عین‌الهر، لعل، فیروزه، پازهر و احجار حیوانی، عقیق، اشباه یاقوت، جنج، مغناطیس، سنباده، دهنه، لاجورد، مرجان و بسد، یشم، بلور، جمست و برخی سنگ‌های متفرقه سخن گفته است. مقاله دوم به فلزات اختصاص دارد و در آن از طلا، نقره، مس، قلعی، اسرب، آهن، خارصینی سخن رفته است. کتاب با بحثی در خصوص ترکیب و نسبت فلزات با همدیگر به پایان می‌رسد. نام کتاب در برخی نسخه‌ها جواهرنامه و در برخی دست‌نویس‌ها از جمله در نسخه کتابخانه نورعثمانیه به شماره ۳۷۶۳ مورخ سال ۹۸۸ق جواهرنامه سلطانی است. ایرج افشار نیز در مقدمه کتاب جواهرنامه نظامی (نک: جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، مقدمه مصحح، ص. ۳۸) از آن با عنوان جواهرنامه سلطانی یاد کرده است. موضوع تحقیق حاضر تصحیح لغات و عباراتی از جواهرنامه سلطانی است.

۳. پیشینه پژوهش

تاکنون به صورت کلی تحقیقاتی درباره کتاب‌های کانی‌شناختی و معدنیات انجام شده است؛ محمد زاوش (۱۳۷۵) در کتاب *کانی‌شناسی در ایران قدیم*، ضمن اشاره به تاریخچه انواع سنگ‌ها، به برخی خواص درمانی و دیگر ویژگی‌های کانی‌ها اشاره کرده است. محمد حسین محمدی و نازیلا فرمانی انوشه (۱۳۹۲) نیز در کتاب *فرهنگ احجار کریمه و معدنی‌ها* با تکیه بر برخی منابع کهن، درباره بسیاری از کانی‌ها توضیحاتی ارائه کرده و برخی شواهد شعری را نقل کرده‌اند. ایرج افشار (۱۳۸۳، ص. ۳۷ - ۳۹) در مقدمه *جواهرنامه نظامی* برخی از مهم‌ترین کتاب‌های کانی‌شناختی به زبان فارسی و عربی را معرفی کرده‌اند. سید جواد مرتضایی و اکبر حیدریان در مقاله «تصحیح و بازخوانی عباراتی از جواهرنامه نظامی» ده لغت و عبارت را از متن مذکور تصحیح کرده‌اند که از جهت شیوه بازیابی صورت درست لغات و عبارات در متون کانی‌شناختی شایان توجه است. سمانه جعفری در مقدمه *جواهرنامه محمد بن مبارک‌شاه قزوینی* (۱۳۹۴، ص. ۲۳ - ۲۷) مطالب مفیدی درباره پیشینه جواهرنویسی تا قرن دهم هجری نگاشته است؛ اما درباره موضوع تحقیق حاضر به صورت خاص باید گفت *جواهرنامه صدرالدین محمد دشتکی* نزدیک به ۸۰ سال پیش (در سال ۱۳۳۵ ش.)، به کوشش شادروان استاد منوچهر ستوده در شماره چهارم *فرهنگ ایران* زمین با عنوان *گوه‌نامه* به چاپ رسیده است. مصحح دانشمند متن مذکور را بر اساس دو نسخه کتابخانه دانشکده حقوق، مورخ ۱۰۲۹ ق. و نسخه کتابخانه مجلس مورخ ۱۲۹۲ ق. تصحیح کرده است. ستوده نسخه نخست را اساس قرار داده و در «اصلاح اشتباهات و نقل قسمت‌های ساقط» از نسخه دوم استفاده کرده‌اند (*دشتکی شیرازی*، ۱۳۳۵، ص. ۱۸۵). چاپ ستوده دارای مقدمه‌ای در یک صفحه و چند فهرست در پایان است. این متن فاقد تعلیقات است. مصحح بر اساس نسخه‌های در دسترس خود کوشیده است صورت درست کلام نویسنده را حفظ و نقل کند؛ اما با وجود اشراف بر کار تصحیح و تسلط بر جوانب فرهنگ کهن ایرانی، به سبب عدم دسترسی به دست‌نویس‌های کهن تری که امروز در اختیار ماست، تصحیح ایشان دچار تصحیف و تحریفات فراوان شده و فاقد بخش‌هایی از متن اصلی است.

نگارنده در انجام این پژوهش از دو دست‌نویس کهن به شرح زیر بهره برده است:

- س: دست‌نویس کتابخانه ایاصوفیا، شماره ۳۶۱۱، مورخ ۸۹۷ ق.، به خط نسخ، کتابت احمد بن علی در ۸۱ برگ. این نسخه کهن‌ترین و مضبوط‌ترین نسخه شناخته شده جواهرنامه سلطانی است که شش سال پیش از وفات مؤلف کتابت شده است.

- نو: نسخه کتابخانه نورعثمانیه، شماره ۳۷۶۳، مورخ ۹۸۸ ق.، مشتمل بر ۵۵ برگ. این دست‌نویس، پس از نسخه بالا، قدیمی‌ترین نسخه شناخته شده جواهرنامه سلطانی است که در دسترس نگارنده است.

۴. تصحیح لغات و اصطلاحات و عبارات

به منظور نشان‌دادن بخشی از مشکلات متن و بیان ضرورت تصحیح مجدد آن، در این بخش سی و نه تصحیف، تحریف و گشتگی لغات، ترکیبات و عبارات *جواهرنامه سلطانی* بر اساس دست‌نویس‌های مذکور عرضه می‌شود. علاوه بر پشتوانه نسخه‌های کهن، تلاش شده با استفاده از دیگر متون کانی‌شناختی و متون متناسب دیگر، شواهد و دلایل درستی ضبط‌ها بیان شود.

۴-۱. «ابوالفتح خلیل بهادر سلطان، آن خلیلی است که چون قدم در میان روزگار نهاد بنیان غرور و پندار سلطان سلاطین نامدار ابراهیم وار پاره پاره کرد» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۱۸۶).

تعبیر «قدم در میان روزگار نهادن» غریب است. صورت درست عبارت یعنی «میدان روزگار» در دو نسخه س: (برگ ۷)، نو: (برگ ۴) آمده است. ضبط «بنیان غرور و پندار سلطان سلاطین» نیز تناسبی با بافت کلام ندارد. علاوه بر آن «سلطان» زاید است. صورت درست عبارت «بتان غرور و پندار سلاطین» است که در نسخه‌های س، نو (نک: همانجا) ضبط شده است:

خلیلیست که چون قدم در میدان روزگار نهاد بتان غرور و پندار سلاطین نامدار ابراهیم وار پاره پاره کرد

مؤلف با توجه به نام ممدوح (خلیل) تلمیح به داستان حضرت ابراهیم (ع)، ممدوح را در شکستن بت‌ها با آن حضرت مقایسه کرده است.

۴-۲. «آن جوهر آبی که ماده اجسام ذائبه است ... بعد از آنکه از طبایع حرارت نضج تام یافته اکثر آن به واسطه مصادقت برودت منعقد شده» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۱۸۹ - ۱۹۰).

«مصادقت» با بافت معنایی جمله فوق تناسب ندارد و تصحیف «مصادقت» است به معنی برخورد کردن، به هم رسیدن و ملاقی شدن (نک: دهخدا، ۱۳۷۷). ضبط مصادقت، در نسخه‌های س: (برگ ۱۰)، نو: (برگ ۵) آمده است:

اکثر آن بواسطه مصادقت بعد اکثر آن بواسطه مصادقت

این واژه چند سطر پایین‌تر نیز تصحیف شده است: «بعد از آن به مصادقت برودت انجماد یافته» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۱۹۰). دو جای دیگر از متن نیز این واژه دچار همین تصحیف شده است؛ «بعد از آن به سبب مصادقت برودت اجزای وی متکاتف می‌گردد» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۱۴).

۴-۳. «مروارید افخر سایر جواهر است ... و به حسب آب و رنگ منقسم می‌شود ... به تنی که سفیدی وی مایل به زردی است و دردی که او را زردی کبود که به سرخی زند» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۱۹۲).

موضوع بحث ذکر انواع مروارید است. ضبط «تنی» و «دردی» تناسبی با معنای مطلب فوق ندارند. صحیح «تبنی» و «وردی» است که در دو نسخه س: (برگ ۱۱)، نو: (برگ ۷) آمده است:

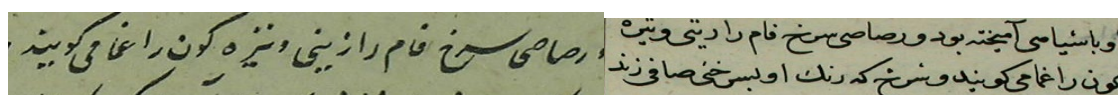
بسیرخی و زردی آمیخته است و تبنی که سفیدی وی مایل به زردی است و وردی که او را زردی کبود که به سرخی زند و آسمان کون که سفیدی وی مایل به زردی است

او باسخی و زردی آمیخته است و تبنی که سفیدی وی مایل به زردی است و وردی که او را زردی کبود که به سرخی زند

تبنی در معنی «به رنگ گاه» و وردی در معنی «گلرنگ» از انواع معروف مروارید بوده است. در متون کانی‌شناختی به این انواع از مروارید تصریح شده است؛ «دوم تبنی باشد و آن را اندک زردی باشد و مروارید رنگ به آن معنی گویند. سوم وردی باشد و آن را زردی اندک بود که با سرخی زند» (نصیرالدین طوسی، ۱۳۴۸،

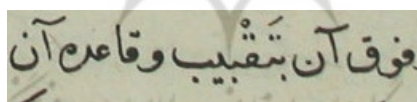
ص. ۹۰؛ نیز نک: جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۱۵۸ و ۱۶۲؛ ابن‌اکفانی، ۱۹۳۹م، ص. ۷). نام این دو نوع مروارید در جایی دیگر از متن نیز به «تبی» و «دردی» ضبط شده است: «و رنگ تبی (کذا) و دردی ثابت و پایدار است (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۱۹۸). این دو واژه در *جواهرنامه* محمد بن مبارک‌شاه قزوینی (۱۳۹۴، ص. ۱۳) نیز آمده است.

۴- ۴. «و رصاصی سرخفام را رتنی [کذا] و تیره‌گون را عامی گویند» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۱۹۲). «رتنی» و «عامی» در سیاق معنایی عبارت فوق معنای روشنی ندارند. ضبط دو کلمه در دست‌نویس س: (برگ ۱۲)، «زیتی» و «غمامی» است: نسخه نو: (برگ: ۷) واژه نخست را «زینی» ضبط کرده که تصحیف زیتی است:

در متون کهن از «زیتی» و «غمامی» به‌عنوان دو نوع مروارید یاد شده است: «آن اسامی که به اعتبار لون است ... زیتی ... و غمامی است» (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۱۵۸). «آنچه لون رصاصی دارد و اندک‌مایه صرخی با او آمیخته باشد "زیتی" خوانند و "غمامی" آن باشد که در بعضی از اجزای ظاهر مروارید چون شکل ابری باشد» (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۱۶۲ - ۱۶۳). «قسم اول را "زیتی" خوانند و دوم را "غمامی"» (محمد بن مبارک‌شاه قزوینی، ۱۳۹۴، ص. ۱۳).

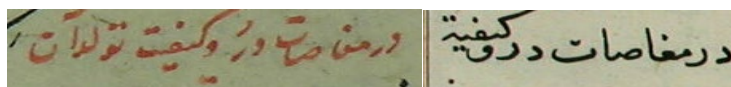
۴- ۵. «و شلجمی که پیرامون آن استدارتی [دارد و] و عرضاً مستوی باشد و فوق آن به تبعیت (کذا) و قاعده آن به استقامت مایل بود» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۱۹۳). ضبط «تبعیت» با سیاق معنایی عبارت همخوانی ندارد. ضبط صحیح این واژه «تقیب» است که در نسخه س: (برگ ۱۲) آمده است:

تقیب در اصل به معنی قبه‌کردن (نک: دهخدا، ۱۳۷۷) است و نویسنده اینجا آن را در معنی قبه‌ای و گنبدمانند به کار برده است. در متون کانی‌شناختی نوک مروارید شلجمی / شلغمی، قبه‌ای توصیف شده است: «و اگر گرداگرد مروارید مستوی باشد و درو استدارتی باشد در پهنی و بالای او مقبب باشد و زیر او به راستی میل دارد، آن را شلغمی خوانند و تشبیه کنند به شلغم» (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۱۵۹). در متن *جواهرنامه* جایی دیگر نیز «مقبب» به «معیب» تحریف شده است: «و مخروطی که مدوری معیب فراخ‌قاعده سرتنگست» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۱۹۳).

۴- ۶. «در مقاصات در و در کیفیت تولد آن» (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۱۹۵). مصحح محترم در همین صفحه دو بار دیگر نیز این واژه را به همین صورت ضبط کرده است: «اگرچه مقاصات در بسیار است» (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۱۹۵). «و اقل بعد مقاصات لالی چهار پیما و اکثر آن چهل پیماست» (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۱۹۵).

آنچه مصحح محترم «مقاصات» ضبط کرده، درحقیقت «مغاصات» است. چنانکه دو نسخه کهن چنین ضبط کرده‌اند؛ س: (برگ ۱۳)، نو: (برگ ۸):

مغاصات به مواضع و مکان‌هایی اطلاق می‌شد که غواص برای صید مروارید در آب فرو می‌رفت: «المغاصات هی المواضع الّتی ینجح فیها الغواص بالحصول علی صدف ذی لؤلؤ» (ابوریحان بیرونی، ۱۳۷۴، ص. ۲۳۶). ابن‌اکفانی نیز لغات مغاصات و مغاوص را به کار برده است: «وله المغاصات مشهوره فی البحر الأخضر و یوجد فی مجازات تلك المغاوص و بین تلك السواحل» (ابن‌اکفانی، ۱۹۳۹م، ص. ۳۰ - ۳۱). «مغاص موضعی باشد از دریا که آنجا غوص کنند و آن کس که به دریا فرو شود و صدف برآرد او را غواص خوانند» (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۱۵۳؛ نیز نک: ابوالقاسم کاشانی، ۱۳۸۶، ص. ۸۸).

۴- ۷. «و اگر سه ستو بود هشت دینار و اگر دانگی بود شانزده دینار تا دو دانگ بر این قیاس هر مقداری که در وزن زیاد شود بها دوباره گردد» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۰۰).

موضوع سخن، قیمت مروارید است. «ستو» در لغت به معنی طنپوره سه‌تار و زر قلب (نک: دهخدا، ۱۳۷۷)، آمده است که با سیاق معنایی عبارت فوق سازگار نیست. ضبط صحیح «تسو» است که در نسخه س: (برگ ۱۷) آمده است. نسخه نو: (برگ ۱۱) «طسوج» ضبط کرده که معرب تسو است.

تسو واحد وزن و معادل یک چهارم دانگ و یک بیست و چهارم مثقال بوده است (هینس، ۱۳۸۸، ص. ۵۴).

تسو از واژه‌های مورد علاقه مولاناست چنانکه در غزلیات شمس و مثنوی بارها از آن استفاده کرده است:

چغز اگر خمش بدی مار شدی شکار او / چونک بکنج وا رود گنج شود جو و تسو
گنج چو شد تسوی زر کم نشود بخاک در / گنج شود تسوی جان چون برسد بگنج هو
(مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۸۰۸)

هیچ کس نسویه بفروشد بدو / قرض ندهد هیچ کس او را تسو
(مولوی، ۱۳۹۶، ص. ۳۰۱)

پس بدان که صورت خوب و نکو / با خصال بد نیرزد یک تسو
(مولوی، ۱۳۹۶، ص. ۳۲۲)

۴- ۸. «قیمت شلجمی و عدسی و سمعی و فقاعی نصف قیمت مدحرج است ... قیمت دهلی کمتر از قیمت

قاعدۀ و عدسی است» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۰۰).

ضبط «سمعی» تناسبی با سیاق معنایی مطلب ندارد. ضبط صحیح «شمعی» است که در دو نسخه س: (برگ

۱۸)، نو: (برگ ۱۲) آمده است:

عَدْسِي وَ شَمْعِي وَ فِقَاعِي بَصْفِ قِيَمَتِ قَمْتِ شَبْلُجِي وَ عَدْسِي وَ شَمْعِي وَ فِقَاعِي بَصْفِ

شمعی نام نوعی مروارید نسبتاً طولانی است: «آنچه طول او زیادت باشد و سرتیز نبود آن را "شمعی" خوانند» (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۱۶۰). عنوان شمعی علاوه بر شکل از لحاظ رنگ نیز بر برخی از انواع مروارید اطلاق شده است: «و هر دانه زرد که شفاف نباشد و در او اندک‌مایه گرفتگی بود آن را "شمعی" خوانند» (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۱۶۰). «شمعی و آن دُرّی است که زرد رنگ باشد چون شعله شمع ... دیگر قاعد و آن دُرّی است که نصف او مدور باشد و نصف دیگر او مسطح» (محمد بن مبارک‌شاه قزوینی، ۱۳۹۴، ص. ۱۳ - ۱۴). آنچه در متن «قاعد» ضبط شده در هر دو نسخه کهن «قاعد» است. قاعد نوعی مروارید بوده که نیمی از آن مدور و نیمی مسطح بوده است: «هرچه مدور باشد و یک نصف او مسطح باشد آن را "قاعد" خوانند و فوفلی گویند و تشبیه به فوفل کنند و فوفل نبات درختی است در هندوستان که هندوان پیوسته یکی را از آن در دهان گرفته باشند» (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۱۵۹). چنین مرواریدی را از سمت بالا می‌سفتند (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۱۸۴). ضبط دو نسخه س: (برگ ۱۸)، نو: (برگ ۱۲) نیز «قاعد» است:

و قِيَمَتِ دَفِي كَمْتِ اَز قِيَمَتِ قَاعِدِ وَ عَدْسِي وَ شَمْعِي وَ فِقَاعِي بَصْفِ قِيَمَتِ

۴-۹. «در خزانه سلطان محمود دری از سه مثقال و دو دانگ مخزون بود و مقدم ماهر آن را به هزار دینار قیمت کرد» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۰۱). ضبط «مقدم» تناسبی با بافت معنایی عبارت ندارد. ضبط صحیح «مقوم» است یعنی قیمت‌گذار و ارزیاب که در دو نسخه س: (برگ ۱۸)، نو: (برگ ۱۲) آمده است:

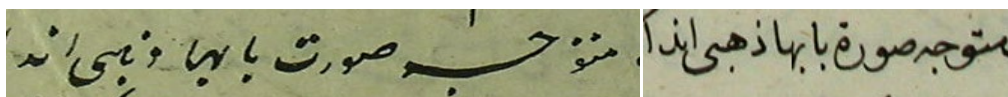
بُودِ مَقْوَمِ مَاهِرِ اَنْزَا حَمْدُ نِ بُوْدِ وَ مَقْوَمِ مَاهِرِ

۴-۱۰. «به نمک اندران در اندرون ظرف زجاجی نهند» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۰۲). ضبط «نمک اندران» درست نیست. ضبط صحیح «نمک اندرانی» است که در دو نسخه س: (برگ ۱۹)، نو: (برگ ۱۳) آمده است:

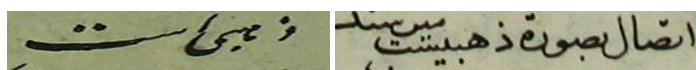
نَمَكِ اَنْدَرَانِي دَر اَنْدَرُونِ طَرَفِي نَمَكِ اَنْدَرَانِي دَر اَنْدَرُونِ طَرَفِي حَاجِي

در منابع دیگر نیز از نمک اندرانی یاد شده است: «و توضعُ فی ماءٍ بارِدٍ و یُدَلکُ فیهِ بملحِ اَنْدَرَانِي» (ابن‌اکفانی، ۱۹۳۹م، ص. ۴۵). «آن مروارید را در آب سرد نهند و به نمک اندرانی بمالند» (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۱۷۶). نمک اندرانی نوعی از نمک بوده که آن را نمک نیشابوری و نمک طبرزد هم نامیده‌اند (یوسفی هروی، ۱۳۹۱، ص. ۱۶۱). از این نمک در اکسیر استفاده می‌شد (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۲۷۳).

۴- ۱۱. «همچنانکه مواد ذائب متوجه صورت با بهار (کذا) ذهنی اند، اگر قاطعی ملاقی ایشان نمی شود به حد کمال که اتصال به صورت ذهنی است می رسند» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۰۶).
تعبیر «با بهار ذهنی» همانطور که مصحح محترم نیز با درج لفظ «کذا» متوجه نادرستی آن شده، بی معنی است. ضبط درست «با بهاء/ بهای ذهنی اند» که در دست نویس های س: (برگ ۲۲)، نو: (برگ ۱۵) آمده است:

بهای ذهنی به معنی درخشش و جلای طلا به کار رفته است. مورد دوم نیز در هر دو نسخه «ذهبی» است:

تعبیر «باب های ذهب» جایی دیگر از متن هم به معنی درخشش طلا به کار رفته است: «از بلیناس مروی است که ماده نحاس رو به سوی صورت بابهای ذهب دارد» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۸۱).

۴- ۱۲. «پی دفع عین الکمال نیل عاریه بر ناصیه حسن و جمال ایشان کشیده باشند» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۰۸).

ضبط «نیل عاریه» با فحوای کلام همخوانی ندارد. صورت درست آن یعنی «نیل غیرت» در دو نسخه س: (برگ ۲۳)، نو: (برگ ۱۷) آمده است:

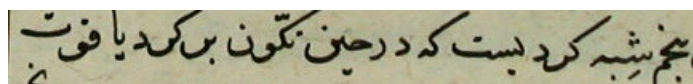

مطلب فوق اشاره دارد به رسم نیل کشیدن بر چهره اطفال تا از چشم زخم محفوظ باشند. این رسم در شعر فارسی هم بازتاب یافته است؛ چنانکه انوری گفته است:

بخت نه همایی است که ره گم کند اقبال گر نیل کشد دشمن بدبخت ورم را
(انوری، ۱۳۷۶، ج. ۷/۲)

۴- ۱۳. «پنجم شبه کردنست [کذا] که در حین تکون بر گرد یاقوت می نشیند و رنگ و صفوت آن را مغیر و مکدر می گرداند» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۱۱).

آنچه در متن آمده است، معنی روشنی ندارد. ضبط صحیح یعنی «شبه گردی است» در نسخه س: (برگ ۲۶) آمده است و ضبط متن را باید گشته این ضبط به شمار آورد:

در متون دیگر هم به ابرناکی و گردآلود بودن، به عنوان یکی از عیوب یاقوت اشاره شده است: «دیگر در بعضی از انواع یاقوت چون غمامه ای بود که با جوهر آن آمیخته باشد و لون آن بر جمله اجزاء آن می تابد»

(جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۸۸). ابرناکی و کدر شدن از عیوب صدف نیز به شمار می‌رفت (ابن‌اکفانی، ۱۹۳۹م، ص. ۷).

۴-۱۴. «بعد از آن خاکی سرخ پدید آید که در میانه آن طلقی رجوالترکیب باشد که با آن طلق ریزه‌های زمرد بیابند» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۱۳).

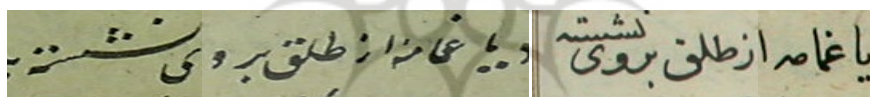
«رجوالترکیب» را باید تصحیف «رخوالترکیب» دانست که در هر دو نسخه قدیمی جواهرنامه سلطانی س: (برگ ۲۷)، نو: (برگ: ۲۰) ضبط شده است:

رخوالترکیب به معنی ترکیب سست است که به‌آسانی از هم گسیخته می‌شود. در متون دیگر هم از سستی سنگی که زمرد را در بر دارد، سخن رفته است: «سنگی بود سفید سست و در میان آن سنگ پاره‌های زمرد یافتیم به وزن دو قیراط» (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۱۰۸؛ نیز نک: نصیرالدین طوسی، ۱۳۴۸، ص. ۵۵). دهنه نیز سنگی سست دانسته شده است: «هو حجر رخو» (ابن‌اکفانی، ۱۹۳۹م، ص. ۶۹).

۴-۱۵. «عیبی دیگر آن است که جوهری غریب مانند ریگ یا خاکی با وی آمیخته بود یا عمامه از طلق بر آن نشسته باشد» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۱۶).

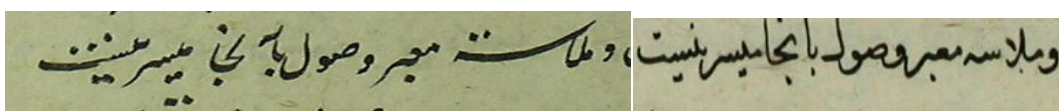
ضبط «عمامه از طلق» در سیاق معنایی عبارت فوق، معنی روشنی ندارد. ضبط درست «غمامه (غمامه‌ای) از طلق» است که در دو نسخه س: (برگ ۲۹)، نو: (برگ ۲۱) آمده است:

غمام به معنی ابر است و «غمامه‌ای از طلق» به معنی شبه‌بری است از جنس طلق. عیب ابرناکی زمرد در متون دیگر هم ذکر شده است: «شاید که مثل جوهر طلق چیزی با وی آمیخته باشد مثل غمامه که در یاقوت گفتیم، در جوهر زمرد نیز باشد» (ابوالقاسم کاشانی، ۱۳۸۶، ص. ۵۵؛ نیز نک: نصیرالدین طوسی، ۱۳۴۸، ص. ۶۲). «یا آنکه تیرگی از طلق بر وی نشسته باشد» (محمد بن مبارک‌شاه قزوینی، ۱۳۹۴، ص. ۵۰).

۴-۱۶. «به‌واسطه خشونت مزاج متوطنان و ملامشه معبر وصول به آنجا میسر نیست و سله‌های گوشت به درون دره می‌اندازند و قطعه‌ها الماس به آن می‌چسبند و مرغان بادسرعت سیل‌الخداری و آتش‌صعود که در آن سرزمین نشیمن دارند، استخراج لحوم می‌کنند» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۱۹).

ضبط «لامشه» بی‌معنی است. صورت درست واژه «ملاسه / مل است معبر» است به معنی لغزان‌بودن که در دو نسخه س: (برگ: ۳۲)، نو: (برگ ۲۳) آمده است:

مطلب فوق اشاره دارد به کوهی در هندوستان که گفته‌اند دره‌ای پر از مار در آنجا بوده و به سبب لغزان بودن معبر و عدم دسترسی ناگزیر گوشت در دره می‌انداختند تا پاره‌های الماس به آن بچسبید و توسط پرندگان به بیرون دره آورده شود. این خبر در منابع قدیم به اسکندر منسوب شده است (نک: **جوهری نیشابوری**، ۱۳۸۳، ص. ۱۳۹ - ۱۴۰؛ **شهمردان بن ابی‌الخیر**، ۱۳۶۲، ص. ۲۶۰ - ۲۶۱؛ **نصیرالدین طوسی**، ۱۳۴۸، ص. ۶۶ - ۶۷؛ **طوسی**، ۱۳۸۷، ص. ۱۳۹). تعبیر «سیل‌الخداری» نیز تحریف «سیل‌انحدار» و صفت پرندگان بادسیری است که همانند سیل از کوه فرو می‌آیند. این ضبط در نسخه س: (برگ ۳۲) آمده است:

مرغان بادسعت سیل‌انحدارانش صعوب

۴-۱۷. «در زمان خلافت عباسیان در ارض ختلان ... زلزله غیف واقع شد ... و از بسیاری امتداد زمان زلزله و کثرت و حرکت اضطراب ذهن مردمان را مصدوقه "یوم یكون الناس كالفرش المبتوث" حسب حال گشته» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۲۴).

غیف به معنی گروه مرغان (نک: **دهخدا**، ۱۳۷۷) هیچ تناسبی با بافت معنایی کلام ندارد. ضبط درست «غیف» است به معنی سخت و شدید که در دو نسخه س: (برگ ۳۵ بدون نقطه دو حرف نخست)، نو: (برگ ۲۶) آمده است:

زلزله غیف واقع شد / غیف واقع شد

همچنین «اضطراب ذهن» گشته «اضطراب زمین» است به معنی لرزش زمین در اثر زلزله که در دو نسخه مذکور به این صورت آمده است:

از بسیاری امتداد زمان زلزله و کثرت حرکت و اضطراب / زمین مردمان را مصدوقه یوم یكون الناس كالفرش المبتوث

در متون دیگر هم به زلزله ختلان و کشف لعل از آن اشاره شده است (**جوهری نیشابوری**، ۱۳۸۳، ص. ۱۱۶ - ۱۱۷؛ **نصیرالدین طوسی**، ۱۳۴۸، ص. ۷۰ - ۷۱).

۴-۱۸. «اعلی و اعلی انواع لعل احمرست و احسن و ائمن اصناف لعل احمر کژدمکی است» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۲۵).

تکرار «اعلی» با بافت معنایی جمله فوق همخوان نیست. ضبط صحیح «اغلی» است به معنی گران‌بهارتر و قیمتی‌تر که در نسخه س: (برگ: ۳۶) ضبط شده است:

اعلی اغلی انواع لعل لعل احمر است

لعل سرخ خود سه درجه بود. بالاترین درجه را لعل کژدمکی می‌گفتند که گران‌بهارتر از دیگر انواع لعل بود: «درجه اعلی که در غایت رنگ و صفا و طراوت باشد، در اصطلاح جوهریان کژدمکی خوانند» (**جوهری**

نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۱۱۹). اغلی یکبار دیگر نیز در متن جواهرنامه تصحیف شده است: «دهنه شیرین فرنگی خوش‌رنگ مشابه زمرد که در او درخشندگی بر مثال پر طاووس باشد اغلی و اغلی انواع دهنه بود» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۵۰). در ادب فارسی لعل غالباً استعاره از لب سرخ یار است که گاهی به بهای آن هم اشاره شده است:

یک وام لببت نداداده باشم آنگه که هزار جان فرستیم
در قیمت لعل تو چه اززد ما ارچه هزار کان فرستیم
(خاقانی شروانی، ۱۳۷۸، ص. ۶۳۸)

۴-۱۹. «فیروزه نیشابوری فیروزه صلیب‌البنيه و صافی است که رنگ او تغییرپذیر نشود (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۲۸)

ضبط «صلیب البنيه» معنی روشنی ندارد. ضبط صحیح «صلب البنيه» است که در دست‌نویس س: (برگ: ۳۸) آمده است:

و فیروزه نیشابوری فیروزه صلب البنیه

در متون دیگر هم به سختی و استواری فیروزه نیشابوری اشاره شده است: «همه پیروزه‌ها را از هر معدن که باشد از چربی و بوی خوش ... نگاه باید داشت مگر بعضی از فیروزه نیشابوری که به غایت صلب بود» (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۱۳۰ - ۱۳۱). معتقد بودند فیروزه سنگی سخت و سوهان‌ناپذیر است که در آب و آتش هم تغییر نمی‌کند: «والفیروزج حجر لایعمل المبرد فیه و لا یتغیر فی النار و الماء الحار» (جاحظ، ۱۹۹۴م، ص. ۱۴ - ۱۵). در بیت زیر از خاقانی، «حصن پیروزه» استعاره از آسمان است که در این تصویر وجه شباهت علاوه بر رنگ، استحکام هم هست. آسمان قلعه‌ای حصین و نفوذناپذیر است که تنها پیکان ممدوح از توان آسیب زدن به آن برخوردار است و مانند سنگ قلعه‌کوب (غضبان) می‌تواند آن را نابود کند:

چو پیکانش از حصن ترکش برآید براین حصن پیروزه غضبان نماید
(خاقانی شروانی، ۱۳۷۸، ص. ۱۳۲)

۴-۲۰. «بنفش چهار نوع است: مادینی که سرخ و روشن شفاف و صافی است و بعض جوهریان در وجه تسمیه آن به این اسم گفته‌اند ... چون او را بدون قیمت یاقوت در رشته تقویم می‌کشند گویا به زبان حال یادینی می‌گوید» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۴۰).

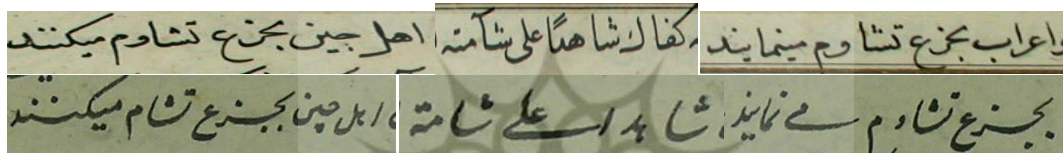
آنچه مصحح محترم یکجا «مادینی» و در سطر بعد «یادینی» ضبط کرده، در اصل «مأذبنی» است که نوعی از اشباه یاقوت است چنانکه در نسخه س: (برگ ۴۷)، نو: (برگ ۳۸) آمده است:

نوعست مأذبنی که سرخی روشن شفاف است چهار نوعست، مذنی که سرخ روشن
حال مأذبنی می‌گوید مذنی گویا بزبان حال مأذنی می‌گویند و

مأذنبی را بهترین نوع از اشباه یاقوت دانسته و گفته‌اند نزدیکترین اشباه به یاقوت است (نک: **انصاری دمشقی**، ۱۳۸۲، ص. ۹۵). مصحح **جواهرنامه** دو بار دیگر نیز این واژه را «بادینی» ضبط کرده است: «بهترین انواع بنفش بادینی است و قیمت مثقالی از او موازی دو دینار زرست بعد از آن رطبی و قیمت آن نصف قیمت بادینست» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۴۱).

۴- ۲۱. اعراب به جزع قسام می‌نمایند ... همچنین اهل چین به جزع قسام می‌کنند و اصلاً آن را نگاه نمی‌دارند و می‌گویند کفاک شاهداً علی شامه اشتقاق اسمه من الجزع. و همچنین اهل چین به جزع قسام می‌کنند و از این است که استخراج آن از کان نمی‌کنند و حکام یمن نیز به آن التفات نمی‌نمایند» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۴۳ - ۲۴۴).

آنچه مصحح محترم در دو موضع «قسام» و در یکجا «شامه» ضبط کرده است، با سیاق معنایی عبارات هیچ تناسبی ندارد. ایشان در هر دو مورد در نسخه بدل «تسام» آورده‌اند. ضبط درست یعنی «تشاؤم» و «شامت» در دو نسخه س: (برگ ۵۰)، نو: (برگ ۴۱) آمده است:

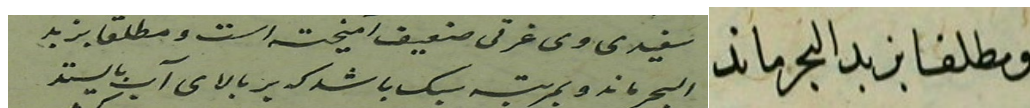

تشاؤم به معنی به فال بد گرفتن و فال بد زدن، ضد تیمن است و همانگونه که نویسنده **جواهرنامه** تصریح کرده، به این نکته اشاره دارد که برخی از جمله اعراب و اهل چین و حاکمان یمن، جزع را سنگی شوم دانسته‌اند. «بتر سنگی است و بس باد نام او به فال که جزعست و پادشاهان یمن نگذارند که به خزانه ایشان رسد ... هر که با خویشتن دارد غمش بیفزاید و خواب‌های آشفته بیند و اندر میان مردم که او با ایشان بنشیند خصومت افتد» (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲، ص. ۲۶۶). «مردم او را مبارک نشمرند از بهر آنکه از خاصیت او غم و اندوه است و خواب‌های ردی و هر که این سنگ را با خود دارد قضای حاجت بر او عسر شود و اگر بر کودکی بندند خلق او بد شود و بسیار گرید» (زکریای قزوینی، ۱۳۴۰، ص. ۱۹۶؛ نیز نک: ابن‌اکفانی، ۱۹۳۹م، ص. ۸۶). در شعر شاعران، جزع عمدتاً استعاره از چشم یار است:

بیداد از آن جزع روان سوز نینتند / فریاد از آن لعل جهانساز نخواهند
(خاقانی، ۱۳۷۸، ص. ۵۸۳)

۴- ۲۲. «مغناطیس نقره که آن را حجرالقبور گویند سنگی سفید است که به سفیدی وی غربتی آمیخته است و مطلقاً بزبدالبحر (کذا) ماند» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۴۵).

عبارت مدنظر که مصحح محترم در اصالت آن شک داشته در دو نسخه س: (برگ ۵۱)، نو: (برگ ۴۲) «به زیدالبحر» ضبط شده است:

نویسنده، مغناطیس نقره را به زبدالبحر تشبیه کرده است. زبدالبحر ماده‌ای است که در فارسی کف دریا نامیده شده است: «زبدالبحر بالزومیه القیونیا و ایضا اقونیا و بالسریانیّه رعتادیمّا و بالفارسیّه کفک دریا» (ابوریحان بیرونی، ۱۳۷۰، ص. ۳۰۵). زبدالبحر در پزشکی قدیم کاربرد فراوان داشت؛ از جمله در درمان بیماری‌های پوستی و سفیدکردن دندان و رشد مو به کار می‌رفت (اخوینی بخاری، ۱۳۸۹، ص. ۱۷۶؛ نیز نک: جرجانی، ۱۳۸۸، ج. ۱/ ۲۹۹ - ۳۰۰؛ عقیلی خراسانی، ۱۳۸۸، ص. ۴۶۳ - ۴۶۴).

۴-۲۳. «چون دهنه را بظرون و روغن زیت بسایند از آن نحاسی احسن و الطف از نحاس کانی حاصل شود (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۴۹).

ضبط «بظرون» معنی روشنی ندارد. تعبیر مشخص شده در دو نسخهٔ س: (برگ ۵۴)، نو: (برگ ۴۴) «به نظرون» ضبط شده که همین ضبط درست است:

چون دهنه را بظرون و روغن زیت

نظرون نوع خاصی از بوره و ماده‌ای معدنی است که انواع مختلفی چون زراوندی، تنکار، بورهٔ نان و نظرون داشته و در صنعت اکسیر به کار می‌رفته است (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۲۷۵ - ۲۷۶؛ نصیرالدین طوسی، ۱۳۴۸، ص. ۱۸۰ - ۱۸۱).

۴-۲۴. «طریقی دیگر آن است که دو جزو مساوی از رابقیج و کندر در ظرفی روئین سفید کرده به آتش نرم گرم کنند چندان که گداخته شود. بعد از آن لاجورد سوده به آب بسرشد و در آن ریزند و چندان بجنابند که لاجورد به ایشان امتزاج تام بیابد» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۵۳).

ضبط «رابقیج» معنی روشنی ندارد. ضبط درست «راتینج» است که در نسخهٔ س: (برگ ۵۶) آمده است:

از راتینج و کندر در ظرفی روئین سفید کرده با آتش نرم

راتینج نوعی صمغ درخت صنوبر بوده است (نک: دهخدا، ۱۳۷۷). مؤلف مخزن‌الادویه این واژه را به صورت‌های راتیانج، و ریتانج نیز ضبط کرده و خواص درمانی فراوانی برای آن ذکر کرده است (عقیلی خراسانی، ۱۳۸۸، ص. ۴۴۰). راتینج در رنگ لاجورد به کار می‌رفت (ابن‌اکفانی، ۱۹۳۹م، ص. ۵۸).

۴-۲۵. «چون مرجان بحریست که بعد از استخراج متحجر شود، جمعی برآنند که میان مرجان و اشباه آن اشتباه واقع شود و تمیز مرجان از ایشان به آن است که از مرجان بوی گیاه دریا می‌آید و از ایشان نمی‌آید» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۵۴).

ضبط «بحری است» تناسبی با سیاق معنایی عبارت ندارد. ضبط درست یعنی «شجری است» در دو نسخهٔ س: (برگ ۵۷)، نو: (برگ ۴۸) آمده است:

و چون مرجان شجریست. و چون مرجان شجریست که بعد از استخراج

نویسنده در آخر عبارت به منشأ نباتی مرجان اشاره کرده است. برخی منابع مرجان را همان بسد دانسته و گفته‌اند که بیشتر در دریای مدیترانه می‌روید (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۲۲۰). مرجان در مفرحات و داروهای چشم کاربرد داشت (ابومنصور هروی، ۱۳۸۹، ص. ۶۳ - ۶۴؛ ابوروح جرجانی، ۱۳۹۱، ص. ۵۷۰؛ زکریای قزوینی، ۱۳۴۰، ص. ۱۹۵). مرجان در بن آب و بر کناره‌های آن قابل رؤیت است:

بر سر عالم شو و هم‌جنس جوی در بن دریا شو و مرجان طلب
(خاقانی شروانی، ۱۳۷۸، ص. ۷۴۴)

دریاست آستانش کز اشک دادخواهوان بر هر کنار دریا مرجان تازه بینی
(خاقانی شروانی، ۱۳۷۸، ص. ۴۳۳)

۴-۲۶. «از تیفاشی مروی است که مجره از مرجان در غایت حمرة و صفا دیدم که طول آن شبری و نصف شبری و هر یک از عرض و عمق آن موازی سه انگشت بود» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۵۴).
مجره در معنی کهکشان تناسبی با فحوای کلام ندارد. ضبط درست «مجمره» است که در کتابت امروز «مجمره‌ای» نوشته می‌شود. این ضبط در دست‌نویس س: (برگ ۵۸) آمده است:

مجره ان مرجان در غایت حمرة و صفا دیدم

ساخت اشیا و ابزارهای گوناگون از مرجان مرسوم بوده است؛ برای مثال، از شاخه‌های بزرگ مرجان، درختی می‌ساختند و جواهر در آن نصب می‌کردند و به پادشاهان هدیه می‌دادند (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۲۲۱). همچنین از مرجان میل سرمه می‌ساختند (همان: ۲۲۴). زنان هند از مرجان زیورآلات می‌ساختند (نصیرالدین طوسی، ۱۳۴۸، ص. ۱۲۸ - ۱۲۹). از بیت طنزآمیزی در دیوان خاقانی برمی‌آید که مجمره و حقه مرجان از نظر قدما بسیار ارزشمند بوده است (خاقانی شروانی، ۱۳۷۸، ص. ۷۳۸).

۴-۲۷. «مرجان ... ضعف قلب و خفقان را سود دارد و نقص دم و ورم طحال و ریش امعا و عبر بول را نافع بود» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۵۶ - ۲۵۷).

«نقص دم» و «عبر بول» ضبط‌های منتخب مصحح محترم، تناسبی با معنی عبارت ندارند. این دو تعبیر در دو نسخه س: (برگ ۵۹)، نو: (برگ ۴۹) به ترتیب «نفث دم» و «عسر بول» آمده است:

ونفث دم و ورم طحال و ریش امعا و عبر بول
خفیب و خفقان را سود دارد و لقت دم و ورم طحال و امعا و عسر بول را نافع بود اگر نیم درم مرجان سوده شود

موضوع سخن بیان خواص درمانی مرجان است. از مرجان به منظور بند آمدن خون گلو، سینه و خونی که در اثر رگ زدن و حجامت جاری می‌شد، استفاده می‌کردند (ابوالقاسم کاشانی، ۱۳۸۶، ص. ۱۴۵؛ نیز نک: زکریای قزوینی، ۱۳۴۰، ص. ۱۹۵؛ طوسی، ۱۳۸۷، ص. ۱۳۹). همچنین مرجان در درمان بند آمدن ادرار یا عسر بول کاربرد داشت (ابومنصور هروی، ۱۳۸۹، ص. ۶۴).

۴-۲۸. «جمعی که یشب می‌سازند، به نوعی اصلاح آن می‌کنند که تمیز میان قطعه مصنوع و باقی نیست الا به آنکه طراوت و مایع مصنوع کمتر بود» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۵۷).

ضبط «مایع» در بافت معنایی مطلب فوق بی‌معنی است. ضبط درست «مائیت» به معنی آبداری و طروات است که در دو نسخهٔ س: (برگ ۶۰)، نو: (برگ ۵۰) آمده است:

طراوت و مایهٔ مصنوع کمتر بود طراوت و مائیت مصنوع کمتر بود

۴ - ۲۹. «کان جمست در نواحی قریهٔ صفوست که از آنجا تا مدینهٔ طیبهٔ مصطفی صلی الله علیه و آله و سلم موازی سه روز راه باشد» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۶۱).
«صفوست» را باید دگرگون شدهٔ «صفراست» دانست که ضبط اخیر در نسخهٔ س: (برگ ۶۳) آمده است:

فر بر صفر است که از آنجا تا مدینهٔ طیبه

صفر نام قریه‌ای در نزدیکی مدینه بوده که از معادن اصلی جمست محسوب شده است: «قال الکندی: معدنه بقرية الصفراء علی ثلاثة ایام من مدینة النبی» (ابوریحان بیرونی، ۱۳۷۴، ص. ۳۰۸؛ نیز نک: جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۲۱۴).

۴ - ۳۰. «خماهن بر سنگ صلایه بسایند، آبی سرخ از آن بیرون آید و رطلی از احسن انواع آن که سیاهی است مایل به حمرة در دارالعباد مصر بدرهمی ناصری می‌خرند» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۶۲ - ۲۶۳).
ضبط «دارالعباد» تناسبی با سیاق معنایی مطلب ندارد. ضبط درست «دارالعیار» است که در نسخهٔ س: (برگ ۶۳) آمده است:

بحر در دارالعیار مصر بدرهمی ناصری می‌خرد

دارالعیار به معنی جایی اطلاق می‌شد که در آن ناقدان سیم و زر سره را از ناسره تشخیص می‌دادند (دهخدا، ۱۳۷۷). محتشم کاشانی گفته است:

چو نقد مهر اینک می‌دود در مشرق و مغرب در این دارالعیار آن زر که بر معیار می‌آید
(محتشم کاشانی، ۱۳۴۴، ص. ۲۰۶)

۴ - ۳۱. «طریق حل طلق آن است که پاره‌های طلق را با باقلا چندان بجوشانند که باقلا مهری شود. بعد از آن در پاره‌ای کرباس منکفت کنند» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۶۴).
ضبط «منکفت» غریب و بی‌معنی است. ضبط صحیح یعنی «هنگفت» در نسخهٔ س: (برگ ۶۴) آمده است:

بعد از آن در پارچه کرباس هنگفت

هنگفت در چنین مواردی به معنی سطر و ضخیم است (نک: دهخدا، ۱۳۷۷). سنایی (به نقل از دهخدا، ۱۳۷۷) گفته است:

بهترین جامه‌ای بود هنگفت مرمرا اوستاد چو نین گفت
 سعدی نیز تعبیر جامه هنگفت را در شعری طنزآمیز به کار برده است:
 کمان کشید و نزد بر هدف که نتوان دوخت مگر به خامه فولاد جامه هنگفت
 (سعدی، ۱۳۷۷، ص. ۱۵۳)

۴-۳۲. «حجر مطر سنگی رخوالمحک است ... و آن سه نوع است: ۱. سفید مایل بگره که برو نقطه‌های سرخ و سفید صافی باشد» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۶۴).
 ضبط واژه مدنظر در نسخه س: (برگ ۶۵)، «غبرة (بدون نقطه حرف اول)» است به معنی خاک‌رنگ و همین ضبط درست است:

ان سه نوع است سفید مایل

غرة خود به معنی سفیدی است و سفید مایل به غرة تعبیری حشوآمیز خواهد بود. در منابع دیگر هم با این تعبیر از سنگ باران اشاره شده است: «در صفت سنگ باران و خواص آن و آن سنگی است معروف ... و آن انواع باشد بحسب الوان مختلف. بعضی از آن سفیدی است خاک‌رنگ» (نصیرالدین طوسی، ۱۳۴۸، ص. ۱۶۰؛ نیز نک: ابوالقاسم کاشانی، ۱۳۸۶، ص. ۱۷۱).

۴-۳۳. «پیری از ترکستان استعمال آن (حجرالمطر) به این طریق نمود که در میان خرگاهی سرگشاده طاسی پر آب نهاد و دو قصبه را در یمین و یسار عزر (کذا) نمود و قصبی دیگر در بالای آنها استوار کرد» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۶۵).
 موضوع سخن اعمالی است که یده‌چی یعنی جادوگری که با حجرالمطر باران تولید می‌کند، انجام می‌داد. ضبط «عزر» در بافت کلام، معنی روشنی ندارد. در نسخه س: (برگ ۶۵) نیز «عرز» آمده که این ضبط هم معنی متناسبی ندارد:

ویسار طاس عرز نمود و قصبی دگر در بالا آنها استوار کرد

عزر و عرز را باید گشته «عرز» به شمار آورد به معنی فروبردن و نشان دادن شاخه در زمین (نک: دهخدا، ۱۳۷۷). در برخی منابع از قرار دادن سنگ باران بر سر چوبی در صحرا سخن رفته که با آن باران تولید می‌کردند (نک: مبارکشاه مروروزی، ۱۹۲۷م، ص. ۴۲).

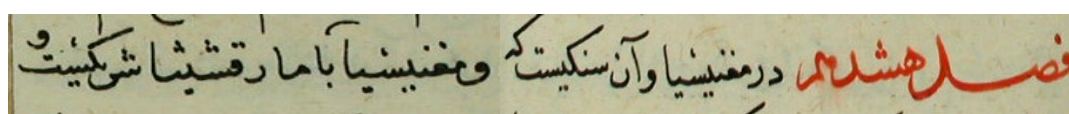
۴-۳۴. فصل هشتم در حجر الذئب و آن سنگی است که چون بر او زند آتش از او برافروزد و چون روغن زیت بر او ریزند آتش منطقی شود (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۶۸).
 ضبط «حجر الذئب» نادرست است. چنین سنگی در متون کهن وجود ندارد. ضبط صحیح «حجر زیت» است که در نسخه س: (برگ ۶۷) آمده است:

فصل هشتم در حجر زیت و آن

گفته‌اند از سنگ زیت در اثر آب، آتش افروخته می‌شود و این آتش با روغن خاموش می‌شود. این سنگ در رماندن حشرات و گزندگان موزی مؤثر پنداشته شده است: «سنگی است که چون آب برو ریزند آتشی ازو افروخته شود و چون روغن زیت برو ریزند آتش ازو فرو نشیند و معدن او معلوم نیست. خاصیت او آن است که مار و کژدم و دیگر گزندگان موزی از پیش او بگریزند» (نصیرالدین طوسی، ۱۳۴۸، ص. ۱۵۴؛ نیز نک: شمس‌الدین آملی، ۱۳۸۱، ج. ۳/۳۴۴؛ ابوالقاسم کاشانی، ۱۳۸۶، ص. ۱۶۷).

۴-۳۵. «فصل هجدهم در مغنسیا و آن سنگی است که آبگینه‌گران و کاسه‌گران استعمال کنند ... و مغنسیا در خواص با مارقشیشا شریکست» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۷۱).

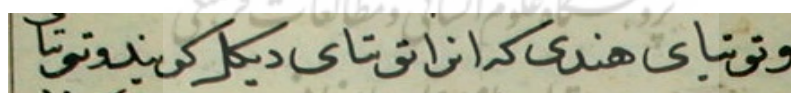
ضبط واژه مشخص شده در نسخه س: (برگ ۶۹ و ۷۰) دو بار به صورت «مغنسیا/ مغنسیا» آمده که همین ضبط درست است:

مغنسیا از جمله سنگ‌هایی است که در صنعت آبگینه به کار می‌رفت (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۲۶۵ - ۲۶۶؛ نیز نک: خوارزمی، ۱۳۸۳، ص. ۲۴۶). اصل مغنسیا از جیوه است. مس را با آن سپید می‌کردند و ارزیر و سرب را با آن سخت می‌گرداندند (شهمردان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲، ص. ۲۶۸). این سنگ خواص درمانی فراوانی داشت (ابومنصور هروی، ۱۳۸۹، ص. ۱۲۰؛ نیز بنگرید به ابن‌سینا، ۱۳۹۰، ج. ۲/۲۲۱؛ انصاری شیرازی، ۱۳۷۱، ص. ۴۲۲).

۴-۳۶. «توتیای پنج قسم است: کرمانی و فندی و هندی که آن را توتیای ویکک گویند» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۷۲).

آنچه «توتیای ویکک» ضبط شده، در اصل «توتیای دیکک / دیکل» است که در نسخه س: (برگ ۷۰) ضبط شده است:

این واژه در *عرایس الجواهر و نفایس الأطایب* به همین صورت آمده است: «نوعی دیگر است که آن را توتیای دیکک گویند. از بحر هند بر موج بر کناره می‌افتد. آن را توتیای هندی نیز گویند» (ابوالقاسم کاشانی، ۱۳۸۶، ص. ۱۸۸). این واژه در *جواهرنامه نظامی* «دیکل» ضبط شده است (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۲۶۹).

۴-۳۷. «فروغ و صفای طلا از هوا و زردی رنگ وی از آتش و گرانی سنگ وی از خاک و نرمی جوهر وی از آب است و هیچکدام از ارکان او بعد تجزیت ترکیب او نتوانند کرد» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۷۴).

ضبط عبارت مشخص شده به شکل مذکور مشوش است. ضبط درست در نسخه س: (برگ: ۷۱) آمده است: «ارکان اربعه تخریب ترکیب او نتوانند کرد»:

خاک وزی جوهری از آبت هیچ کلام از ارکان زهر
تخریب ترکیب او نتوانند که در با تش نمود و در

در منابع دیگر نیز به این ویژگی زر اشاره شده است: «صورت زر به هیچ یک از کیفیات عناصر اربعه فساد نپذیرد و قوت هیچ عنصر صورت آن را باطل نتوان کرد» (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۳۰۲؛ نیز نک: شهرمدان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲، ص. ۲۴۸).

۴ - ۳۸. «زری که گداز به آتش نکرده باشد ... آن را شاد گویند» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۷۴). جای دیگری از متن چاپی جواهرنامه نیز همین ضبط نادرست آمده است: «زر را به انحاء مختلف در بلاد روان کرده‌اند. در ترکستان زر شاد نامسکوک و در خطا و هندوستان مصور به صور مخصوص و در مصر و ایران زمین زر منقوش به اسم سلاطین در معاملات جاری است» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۷۷).
ضبط «شاد» تناسبی با بافت معنایی کلام ندارد. ضبط درست «ساو/ شاو» است که در نسخهٔ س: (برگ ۷۲ و ۷۳) به صورت اخیر ضبط شده است:

وزری که کداز با آتش نکرده باشد هنی کداز نیافته باشد
از اشاو گویند و اگر کداز یافته باشد عین شاو و اگر از

زر ساو یعنی زر خالص پیش از سکه زدن. «در ترکستان که زر ساو را مضروب نکرده‌اند و آن را به جنس همچنان که حق تعالی آفریده در معاملات بده بستان می‌کنند» (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ص. ۳۰۴). منوچهری زردی میانهٔ نرگس را به زر ساو تشبیه کرده است:

چو حورانند نرگس‌ها همه سیمین طبق بر سر
نهاده بر طبقها بر زر ساو ساغرها
(منوچهری دامغانی، ۱۳۸۵، ص. ۳)

۴ - ۳۹. «ارزیر سرد و خشک است. اگر صفحهٔ ارزیر بر پشت بندند کسر باد کند و احتلام باز دارد» (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۸۳).

ضبط «کسر باد» تناسبی با معنای کلام ندارد. ضبط صحیح یعنی «کسر باه»، در نسخهٔ س: (برگ ۷۸) آمده است:

اگر صفحهٔ ارزیر بر پشت بندند کسی باه کند و احتلام باز

یکی از خواص ارزیر در متون قدیمی کاستن از میل جنسی و جلوگیری از احتلام است. «اگر صحیفه‌ای از ارزیر بر پشت بندند احتلام نیفتد» (شهرمدان بن ابی‌الخیر، ۱۳۶۲، ص. ۲۵۲؛ نیز نک: انصاری شیرازی، ۱۳۷۱، ص. ۱۸۸؛ زکریای قزوینی، ۱۳۴۰، ص. ۱۹۲).

۵. اغلاط چاپی

علاوه بر تصحیفات و تحریفات فراوانی که در متن جواهرنامه سلطانی راه یافته است و نمونه‌های فراوانی از آن در بخش پیشین ذکر شد، اغلاط چاپی زیادی نیز در این متن وجود دارد که به ذکر چند نمونه بسنده می‌شود؛

زیق به جای زیبق (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۱۹۰)، ملین به جای مسین (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۱۹۱)، صفر به جای صغر (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۱۹۴)، شته آبی به جای شبه‌آبی (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۱۹۶)، سوادقت به جای سواي وقت (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۱۹۷)، بهار به جای بها (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۱۹۷)، نظارت به جای نضارت (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۱۹۸)، مره سودا را به جای مر سودا را (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۰۱)، زنبق به جای زیبق (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۰۳)، بیغش به جای بنفش (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۰۵)، رдат به جای روات (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۰۹)، بچندان به جای نه‌چندان (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۱۰)، رنگارنگ به جای زنگاررنگ (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۱۲)، مایه به جای پایه (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۱۳)، قریب به جای قرب (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۲۲)، جلاوت به جای حلاوت (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۲۸)، بریز به جای آبریز (دشتکی شیرازی، ۱۳۳۵، ص. ۲۲۹) و ... نمونه‌ای از چنین اغلاطی است.

نتیجه‌گیری

سنگ‌های گرانبها و جواهرات از دیرباز در ایران مورد توجه بوده و علاوه بر زینت و تجمل، تصور کارکردهای خاص و خواص جادویی از دلایل توجه به چنین سنگ‌هایی است. در زبان فارسی چندین متن مهم در زمینه شناخت کانی‌ها در دست است که در عین اشتراک در برخی مطالب، هر کدام ویژگی‌های گوناگونی دارند. یکی از آثار ارزشمند در موضوع معدنیات *جواهرنامه سلطانی* است که ابوالمعالی صدرالدین محمد بن منصور دشتکی، از حکمای معروف قرن نهم (م: ۹۰۳) نوشته است. نویسنده، کتاب خود را در یک مقدمه و دو مقاله تنظیم کرده و ابتدا درباره مروارید، یاقوت، زمرد، زبرجد، الماس، عین‌الهر، لعل، فیروزه، پازهر و احجار حیوانی، عقیق، اشباه یاقوت، جزع، مغناطیس، سنباده، دهنه، لاجورد، مرجان و بسد، یشم، بلور، جمست و برخی سنگ‌های متفرقه سخن گفته و مقاله دوم را به موضوع فلزات اختصاص داده و از طلا، نقره، مس، قلعی، اسرب، آهن، خارصینی سخن گفته است. استاد منوچهر ستوده این متن را نزدیک به ۸۰ سال پیش بر اساس دو نسخه متأخر با عنوان *گوه‌نامه* تصحیح و چاپ کرده است. در این پژوهش بر اساس دو نسخه کهن کتابخانه ایاصوفیا، مورخ ۸۹۷ق. و نسخه کتابخانه نورعثمانیه مورخ ۹۸۸ق. برخی تصحیفات و تحریفات و گشتگی عبارات، تصحیح و مشخص شد بسیاری از لغات و اصطلاحات و نام انواع و اقسام کانی‌ها و مطالب مرتبط با معدنیات دچار تحریف شده است؛ برای نمونه، لغات و اصطلاحاتی چون «تبنی»، «وردی»، «زیتی»، «غمامی»، «شمعی» و «قاعد» که از انواع و اقسام مروارید به شمار می‌آید، به ترتیب به صورت «تنی»، «دردی»، «رتنی»، «عامی»، «سمعی» و «قاعد» ضبط شده است که هیچکدام معنی روشنی ندارد و با سیاق و بفت معنایی عبارت همخوان نیست. «غمامه» در معنی ابرناکی زمرد، به «عمامه» تصحیف شده است. «تساؤم» به معنی به فال بد گرفتن جزع به تعبیر بی‌معنی «قسام» تحریف شده است. «مأذبنی» که نوعی یاقوت است به «مادینی»؛ «نظرون» به «بظرون» و «زر ساو» به «زر شاد» تبدیل شده است. دلیل میزان بالای تصحیف و تحریف در این متن، علاوه بر عدم دسترسی مصحح محترم به دست‌نویس‌های کهنی که امروز در اختیار ماست، غفلت از متون مشابه در شناخت معنی دقیق لغات و اصطلاحات خاص معدنی است. مصحح محترم متن را بدون هیچگونه توضیح یا تعلیقی به چاپ رسانده است. این پژوهش به روشنی ضرورت تصحیح انتقادی این متن را بر اساس نسخه‌های نویافته نشان می‌دهد.

منابع

ابن اکفانی، محمد بن ابراهیم (۱۹۳۹م). *نخب الذخائر فی احوال الجواهر* (مارئ الكرملى البغدادی، مصحح). المطبعة العصرية.

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۹۰). *القانون فی الطب* (عبدالرحمن شرفکندی، مترجم، ج. ۲). انتشارات سروش. ابوروح جرجانی، محمد بن منصور بن ابی عبدالله جرجانی یمانی (زرین دست) (۱۳۹۱). *نورالعیون* (بیگ باباپور، مصحح). مرکز پژوهشی میراث مکتوب و سفیر اردهال.

ابوالقاسم کاشانی، عبدالله بن علی (۱۳۸۶). *عرایس الجواهر و نفایس الأطایب* (ایرج افشار، مصحح). انتشارات المعی. ابوریحان بیرونی، محمد بن احمد (۱۳۷۴). *الجواهر فی الجواهر* (یوسف هادی، مصحح). انتشارات علمی و فرهنگی و دفتر نشر میراث مکتوب.

ابوریحان بیرونی، محمد بن احمد (۱۳۷۰). *الصیدنه* (عباس زریاب خویی، مصحح). مرکز نشر دانشگاهی. ابومنصور هروی، موفق الدین (۱۳۸۹). *الأبنیه عن حقائق الأدوية* (احمد بهمنیار، مصحح). انتشارات دانشگاه تهران.

احمدی دستگردی، حوری وش (۱۳۹۳). *دولت های ترکمان (قراقویونلو و آق قویونلو)*. در *تاریخ جامع ایران* (ج. ۱۰). مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

اخوینی بخاری، ابوبکر ربیع بن احمد (۱۳۸۹). *هدایة المتعلمین فی الطب* (جلال متینی، مصحح). انتشارات دانشگاه مشهد.

اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۴۰). *تاریخ جواهر در ایران*. فرهنگ ایران زمین، (۹)، ۵ - ۴۵.

<http://noo.rs/4Azzd>

انصاری دمشقی، شمس الدین محمد بن ابی طالب (۱۳۸۲). *نخبة الدهر فی عجائب التبر و البحر* (سید حمید طیبیان، مترجم). انتشارات اساطیر.

انصاری شیرازی، علی بن حسین (۱۳۷۱). *اختیارات بدیعی* (محمدتقی میر، مصحح). شرکت دارویی پخش رازی.

انوری، محمد بن محمد (۱۳۷۶). *دیوان* (محمدتقی مدرس رضوی، مصحح). زوآر. بهارزاده، پروین (۱۳۷۸). *صدرالدین محمد دشتکی شیرازی، زندگی، آثار و آرای فلسفی*. مقالات و بررسی ها،

(۶۶)، ۱۳۹ - ۱۵۹. <http://noo.rs/Vwlp3>

جاحظ، ابی عثمان عمر بن بحر (۱۹۹۴م). *التبصرة بالتجارة* (عبدالوهاب التونسی، مصحح). مكتبة الخانجي. جرجانی، اسمعیل بن حسن (۱۳۸۸). *الاعراض الطبیة و المباحث العلائیة* (حسن تاجبخش، مصحح، ج. ۱). انتشارات دانشگاه تهران.

جوهری نیشابوری، محمد بن ابی البرکات (۱۳۸۳). *جواهرنامه نظامی* (ایرج افشار و محمد رسول دریاگشت، مصححان). میراث مکتوب.

خاقانی شروانی، افضل الدین بدیل (۱۳۷۸). *دیوان* (ضیاءالدین سجادی، مصحح). زوآر. خوارزمی، ابو عبدالله محمد بن احمد بن یوسف (۱۳۸۳). *مفاتیح العلوم* (حسین خدیو جم، مترجم). انتشارات

علمی و فرهنگی.

- دشتکی شیرازی، صدرالدین محمد بن منصور (۱۳۳۵). *گوهرنامه* (منوچهر ستوده، مصحح). فرهنگ ایران زمین. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه* (محمد معین و سید جعفر شهیدی، سرپرستان). مؤسسه لغت‌نامه. رسائل *اخوان الصفا* (۱۴۰۳). (محمدعلی عسگری، مترجم). انتشارات مولی.
- زاوش، محمد (۱۳۷۵). *کانی‌شناسی در ایران قدیم*. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- زکریای قزوینی، محمد بن محمود (۱۳۴۰). *عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات* (نصرالله سبوحی، مصحح). کتابخانه و چاپخانه مرکزی ناصر خسرو.
- سعدی، مصلح‌الدین عبدالله (۱۳۷۷). *گلستان* (غلامحسین یوسفی، مصحح). خوارزمی.
- شمس‌الدین آملی، محمد بن محمود (۱۳۸۱). *نفائس‌الفنون و عرائس‌العیون* (ابوالحسن شعرانی، مصحح، ج. ۳). انتشارات اسلامی.
- شکیبا، عبدالله (۱۳۹۳). *دشتکی سید صدرالدین* (ج. ۱۷). دانشنامه جهان اسلام.
- شهمردان بن ابی‌الخیر (۱۳۶۲). *نزهت‌نامه‌ عالی* (فرهنگ جهانپور، مصحح). مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- طوسی، محمد بن محمود بن احمد (۱۳۸۷). *عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات* (منوچهر ستوده، مصحح). انتشارات علمی و فرهنگی.
- عقیلی خراسانی، سید محمد حسین (۱۳۸۸). *مخزن‌الادویه*. سنایی.
- مبارکشاه مروودی، فخرالدین (۱۹۲۷). *تاریخ فخرالدین مبارکشاه* (ادوارد دنیسون روس، مصحح). *مدرسة السنة شرقیه*.
- محتشم کاشانی، کمال‌الدین (۱۳۴۴). *دیوان* (مهرعلی گرگانی، مصحح). کتاب‌فروشی محمودی.
- محمد بن مبارکشاه قزوینی (۱۳۹۴). *جوهرنامه* (سمانه جعفری، مصحح). نشر پرشس.
- منوچهری دامغانی، احمد بن قوص (۱۳۸۵). *دیوان* (محمد دبیرسباقی، مصحح). زوآر.
- مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۹۶). *مثنوی معنوی* (محمدعلی موحد، مصحح). فرهنگستان زبان و ادب فارسی و نشر هرمس.
- مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۸۵). *غزلیات شمس تبریزی* (بدیع‌الزمان فروزانفر، مصحح). امیرکبیر.
- نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد بن حسن (۱۳۴۸). *تنسوخ‌نامه‌ ایلیخانی* (مدرس رضوی، مصحح). انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- هینس، والتر (۱۳۸۸). *اوزان و مقیاس‌ها در تمدن اسلامی* (غلامرضا ورهرام، مترجم). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- یوسفی هروی، یوسف بن محمد (۱۳۹۱). *ریاض‌الأدویه* (سید محمد نظری، مصحح). انتشارات المعی.

References

Aburuḥ Jurjani, M. b. A. (Zarrindast). (2012). *Nur al-'Uyun* (Y. Beig-Babapour, Ed.). Mirath-e Maktub Research Center & Safir Ardehal. [In Persian]

- Abulqasim Kashani, A. b. A. (2007). *Arayes al-Jawaher wa Nafayes al-Aṭayeb* (I. Afshar, Ed.). Al-Mai Publications. [In Persian]
- Abu Maṣṣūr Heravi, M. (2010). *Al-Abniyah An Ḥaqa'iq al-Adwiyah* (A. Bahmanyar, Ed.). University of Tehran Press. [In Persian]
- Abu Rayḥān Biruni, M. b. A. (1991). *Al-Ṣaydah* (A. Zaryab, Ed.). University Publishing Center. [In Arabic]
- Abu Rayḥān Biruni, M. b. A. (1995). *Al-Jamahir fi al-Jawahir* (Y. Hadi, Ed.). Elmi va Farhangi / Office for the Publication of Written Heritage. [In Arabic]
- Ahmadi Dastgardi, H. (2014). The Turkmen dynasties (Qara Qoyunlu and Aq Qoyunlu). In *Comprehensive history of Iran* (Vol. 10). Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Akhavini Bukhari, A. B. R. b. A. (1965). *Hidayat al-MutaAllimin fi al-Ṭibb* (J. Matini, Ed.). Mashhad University Press. [In Persian]
- Anṣari Damashqi, S. al-D. M. b. A. Ṭ. (2003). *Nukhbat al-Dahr fi Aja'ib al-Barr wa al-Baḥr* (S. H. Tabibian, Trans.). Asatir Publications. [In Persian]
- Anṣari Shirazi, A. b. Ḥ. (1992). *Ikhtiyarat-e Badi'i* (M. T. Mir, Ed.). Razi Pharmaceutical Co. [In Persian]
- Anvari, M. b. M. (1997). *Divan* (M. T. Modarres-e Rezvi, Ed.). Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Aqili Khorasani, S. M. H. (2009). *Makhzan al-Adwiyah*. Sanaei. [In Persian]
- Avicenna (Ebn Sina, Ḥ. b. A.). (2011). *The Canon of Medicine* (A. Sharafkandi, Trans.; 10 Vol.). Soroush. [In Persian]
- Baharzadeh, P. (1999). Ṣadr al-Din Mohammad Dashtaki Shirazi: Life, works and philosophical views. *Maqalat o Barrasiha*, (66), 139-159. <http://noo.rs/Vwlp3> [In Persian]
- Dashtaki Shirazi, Ṣ. al-D. M. b. M. (1956). *Gohar-nameh* (M. Sotoudeh, Ed.). Farhang-e Iran-zamin. [In Persian]
- Dehkhoda, A. (1998). *Loghat-nameh* (M. Moin & S. J. Shahidi, Eds.). Mo'assese-ye Loghat-nameh. [In Persian]
- Ebn Akfani, M. b. E. (1939). *Nokhab al-dakhaer fi ahwal al-jawaher* (M. al-Karmali, Ed.). al-MaṭbaA al-Aṣriyya. [In Arabic]
- Eqbal Ashtiyani, A. (1961). History of jewels in Iran. *Farhang-e Iran-zamin*, (9), 5-45. <http://noo.rs/4Azzd> [In Persian]
- Hintz, W. (2009). *Owzan va meqyasha dar tamaddon-e eslami [Weights and measures in Islamic civilization]* (G. Varharam, Trans.). Pajoohehshgah 'Oloum-e Ensani. [In Persian]
- Jahiz, A. b. B. (1994). *Al-Tabṣira bi-al-tijara* (A. al-Tunisi, Ed.). Maktabat al-Khanji. [In Arabic]
- Jorjani, E. b. Ḥ. (2009). *Al-Aghrad al-tibbiyya wa al-mabahith al-Ala'iyya* (H. Tajbakhsh, Ed. 1 Vol). University of Tehran Press. [In Persian]
- Jowhari Neyshaburi, M. b. A. (2004). *Jawahernameh-ye Nezami* (I. Afshar & M. R. Daryagasht, Eds.). Mirath-e Maktub. [In Persian]
- Khaqani Shervani, A. al-D. B. (1999). *Divan* (Z. Sajadi, Ed.). Zavvar. [In Persian]
- Khwarizmi, Abu A. M. b. A. b. Y. (2004). *Mafatih al-ulum* (Ḥ. Khodayjam, Trans.). 'Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Manuchehri Damqani, A. b. Q. (2006). *Divan* (E. M. Dabirsiaqi, Ed.). Zavvar. [In Persian]
- Mobarakshah Marvrudi, F. al-D. (1927). *Tarikh-e Fakhr al-Din Mobarakshah* (E. D. Ross, Ed.). School of Oriental Studies. [In Persian]
- Mohamade Ibn Mobarak-Shah Qazvini. (2015). *Jawahernameh* (S. Jafari, Ed.). Nashr-e Porsesh. [In Persian]
- Mohtasham Kashani, K. al-D. (1965). *Divan* (M. Gorgani, Ed.). Maḥmudi Bookstore. [In Persian]
- Molavi (Rumi), J. al-D. M. (2006). *Ghazaliyyat-e Shams-e Tabrizi* (B. Furuzanfar, Ed.). Amirkabir. [In Persian]
- Molavi (Rumi), J. al-D. M. (2017). *Mathnavi-ye manavi* (M. A. Movahed, Ed.). Farhangestan-e Zaban va Adab-e Farsi / Hermes. [In Persian]
- Naṣir al-Din Ṭusi, M. b. M. b. Ḥ. (1969). *Tansukh-nameh-ye Ilkhani* (Modarres-e Rezvi, Ed.). Bonyad-e Farhang-e Iran. [In Persian]
- Rasa'el Ikhwan al-Ṣafa*. (1983). (M. A. Asgari, Trans.). Nashr-e Mola. [In Persian]
- Sa'di, M al-Din A. (1998). *Golestan* (G. Yousofi, Ed.). Khowarazmi. [In Persian]

- Shahmardane Ebn Abi al-Kheyr. (1983). *Nezhaṭ-nameh-ye Alai* (F. Jahanpour, Ed.). Institute for Cultural Studies and Research. [In Persian]
- Shakiba, A. (2014). Dashtaki Seyyed Ṣadr al-Din. In *Encyclopaedia of the Islamic world* (Vol. 17). [In Persian]
- Shams al-Din Amoli, M. b. M. (2002). *Nafaes al-funun wa Araes al-uyun* (A. Sharani, Ed. 3 Vol). Eslamiya. [In Persian]
- Ṭusi, M. b. M. A. (2008). *Ajaeb al-makhlūqat wa ghara'eb al-mawjudat* (M. Sotoudeh, Ed.). 'Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Yousefi Heravi, Y. b. M. (2012). *Riyaz al-adwiya* (S. M. Nazari, Ed.). Entesharat al-Ma'i. [In Persian]
- Zakariya Qazvini, M. b. M. (1961). *Aja'eb al-makhlūqat wa ghara'eb al-mawjudat* (N. Sabuḥi, Ed.). Naser Khosrow Central Library & Press. [In Persian]
- Zavosh, M. (1996). *Kani-shenasi dar Iran-e qadim* [Mineralogy in ancient Iran]. Pajooreshgah 'Oloum-e Ensani va MotaleAt-e Farhangi. [In Persian]

